

II.2.3. A 'rokonság' terminus jelentésváltozása

A rokonság, vérrokonság, atyafiság, nyelvrokonság fogalmának tisztázódási folyamatáról szólva a vita több dimenzióját is el kell különítenünk egymástól.

II.2.3.1. Ideológiai dimenzió

Közismert, hogy a nemzet eredetének kérdése (nálunk is) kezdettől fogva összekapcsolódott a nemzeti öntudat, s a politikai függetlenségért való küzdelem gondolatával. Az is

---

⁵⁵ Zsirai [1937] 511. Zsirai meg is jegyezte: „Castrén bátor röptű uraltáji elméletének egyes tételei jó ideig nyomasztó teherként nehezdedtek az utódokra.”

⁵⁶ „Abban, hogy van rokonság a finn és magyar nyelv közt (...) [Beregszászi kapcsán] igaza volt Schlözernek; de csalatkozott, állítván, hogy a magyar és török között nincs rokonság.” Hunfalvy [1854] 13. Lásd még: Hunfalvy: *A török, a magyar és finn szók egybehasonlítása*. [1855], valamint Budenz József: *Magyar Ugor Szótárának Bevezetését*.

⁵⁷ Budenz „török epizódjának” részletes leírását lásd: Zsirai [1937] 529.

⁵⁸ Vámbéry szemrehányást is tesz: „Má pedig ugyanazon Budenz ugyanazon nézetnek hirdetését szentségtörésnek és szántsándékos ferdítésnek tartja.” Vámbéry: *A magyarok eredete és a finnugor nyelvészet* [1884]

sokáig úgy tűnhetett, hogy nyelvünk eredetének kérdése szorosan összefügg jövődönk esélyeivel. (Ez magyarázza Barcsay és Orczy Lőrinc idegenkedését „Sajnovics jármától”, a herderi „jóslat” hatalmas visszhangját stb.⁵⁹) A felsorolt példákából kitűnik, hogy az Akadémia berkeiben a rokonságról folytatott ideológiai színezetű viták meglehetősen későn, az 1850-es évek második felében kezdtek éledzni (emlékezzünk, ugyanebből az időszakból származtatja Szarvas Gábor is a maga ifjonti dörgedelmeit a „halszíros atyafiság” és a „halszagú tudomány” ellen). A szenvedélyek a következő tíz-tizenöt évben fokozatosan erősödtek, de igazán csak a nyolcvanas években lángoltak fel.⁶⁰

Hunfalvy 1883-ból visszatekintve így emlékezik vissza arra az 1856-os esetre, amikor hazafiatlansággal vádolták nyelvészeti felfogása miatt, a *Magyar Nyelvészet* című folyóirat indításakor: „több általam ismert és tisztelt magyar íróttámogatásra szólították fel. Az egyik – még él, ezért nem nevezem meg – támogatását megígérvén, egyszersmind azt is tudatá velem, hogy egy igen tekintélyes akadémiai tag által – az ugyan nem él többé, de azért még nem nevezem meg, tudván, hogy: „di mortuus” stb. – figyelmeztetett arra, hogy engem az osztrák kormány azért vesztegetett meg, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsam, tehát óvakodjék én tőlem (...) csak később tapasztalám, hogy az 1856-évbéli akadémikus hitében már régen mások is osztoztak.”⁶¹

A finnugor rokonság gondolatát ideológiai alapon visszautasító írásokat *tudományos* és főként *nyelvészeti* folyóiratokban azonban ez idő tájt csak elvétve találni. A ritka példák többségét Mátyás Flórián publikálta.⁶²

⁵⁹ Az úgynevezett „herderi jóslat” történetéről: Dümmerth Dezső [1987], különösen 205-281.

⁶⁰ S úgy tűnik, a szélesebb közvéleményben sem volt ez másképp. Ezt látszik erősíteni Kovács I. Gábor is, aki a kalendáriumok beköszöntőit mint a nemzeti és patrióta eszmék széles körű kultivációját szolgáló írásokat elemzi: „1856-ig csak egyetlenegyszer szerepel a nemzettudattal kapcsolatba hozható fogalom. Csak az évtized második felében szaporodik meg ezek száma.” [1989] 164.

⁶¹ Hunfalvy: *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet*; Olvástattott: MTA 1883. január 8. Hunfalvy [1884]

⁶² Figyelemreméltó, hogy a magyar nyelvtudomány történetében Mátyás Flórián legfeljebb példaként szerepel, mint aki ellenezte a finn-magyar

Említést érdemel még egy különös epizód az 1870-es évekből. Hunfalvy a *Századok* című folyóiratban ismertette a finn Anton Jalava magyar témájú könyvét, melyben a szerző azt is leírja, hogy a magyarok eleinte nemigen szerették a finn–magyar rokonság gondolatát. Ilyen gondolatokat olvasott ki Kossuth 1850-es német kiadású művéből is,⁶³ ahol – mint a finn könyv magyar recenzense, Hunfalvy írja – „Kossuth elpanaszolja, hogy a magyart még attól a jogtól is meg akarták fosztani, mely szerint maga maga határozza meg eredetét. Szláv és német írók, minden tudományos alap nélkül, így folytatja Kossuth, holmi barbár és megvetett népekkel rokonítják a magyart, hogy nevetségessé teshessék nemzetiségét. *Fájdalom, akadának magyar írók is, mi inkább elszörnyedést, mint csodálkozást kelt, a kik ellen nem állhatván a habsburgi diplomaták cseleinek, csábításainak, elfojtották magokban a nemzeti érzést, és csatlakoztak amaz idegen írókhoz.* A sok esztelen, alaptalan hypothesis között, mondja Kossuth, azt támogatják legtöbben, mely a magyarokat és finneket egy eredetűnek állítja...*Valóban, ha nem ismernők a habsburgi historicusok titkos útjait, eszközeit, azt lehetne hinnünk, hogy csupa jeles emberszeretéből tulajdonítanak a nyomorult finneknek ilyen jeles fiaikat.*”⁶⁴

Kossuth azonnal *elhatárolta magát* a könyvében olvasható gondolattól, mely, mint a *Századok* szerkesztőségét értesítette, személyi titkárának, Zerffynek, a könyv német fordítójának „hitvány irodalmi üzérkedése”, s kárhóztatta Hunfalvyt, hogy „annak felült”. Hunfalvyt azonban – úgy tűnik – nemigen győzte meg az elhatárolódó nyilatkozat.

Nem vállalkozhatunk a kérdéses írás körülményeinek, illetve Kossuth nézeteinek tisztázására, annál kevésbé, mert, mint a legújabb kutatások kimutatták, a hamisítás mégcsak nem is Zerffy műve.⁶⁵ A dolog amúgy teljesen fele-

---

rokonságot; az ő neve nem vált olyan hírhedtté, mint például a sokkal visszafogottabb Fogarasi Jánosé, holott Mátyás valóban nyílt és elszánt harcot folytatott a „finnezés” ellen.

⁶³ Ludwig Kossuth: *Gesammelte Werke*; deutsch von Zerffy, privatsekretär desselben 3. Band. Leipzig, 1850. 188.

⁶⁴ Hunfalvy [1877a] 256-265. Önmagát újra idézi: Hunfalvy [1984] 4-6. (Hunfalvy kiemelései)

⁶⁵ A történetnek már-már tragikomikus vonást kölcsönöz az a mozzanat, hogy – mint ezt Frank Tibor Zerffyről írott igen érdekes monográfiájában kimutatta – Zerffynek magának sem volt köze az illető kiadáshoz, s

désbe merült volna, ha évekkel később maga Hunfalvy fel nem idézi – mint a *fennofóbia* egyik jellegzetes példáját – Vámbéryt bíráló 1883-as akadémiai felolvasásában. Néhány részlet mégis méltó a figyelmünkre. 1877-es viszontválaszában Hunfalvy így fogalmazott: „Kossuth tekintélye sem szenvedne nagy csorbát, ha meg is vetné a finn rokonságot. *Csak az lett volna igazán nevetséges, a mit Zerffy reája hazudott, a mint most tudjuk, ha azt a rokonságot habsburgi csel-szövénynek tartja, s maga részéről bárgyúnak vagy éppen bűnösnek declarálja, a ki azt a kérdést vitatja.*”⁶⁶

Az egykori 48-as parlamenti képviselő, tudós Hunfalvy szándéka nyilvánvaló és természetesen jogos: szükségesnek tartja megszabadítani a tisztán tudományos kérdéseket minden zavaró, tudományon kívüli, hazafiaskodó ideológia befolyásától. Azonban, amint erről már a Nagyszótár vitái kapcsán szó esett, ez az ideológia-ellenesség együtt jelentkezik egy egészen más fajtájú, de a maga módján szintén ideológiai természetű törekvéssel: az új történeti-összehasonlító nyelvészet alig leplezett formában a pozitívizmus módszerbeli és tudománypolitikai értelemben vett hegemóniára törekvését legitimáló *scientizmus* térhódítását szolgálja. Ellenfeleknek ugyanis gyakran ott és akkor is a tudomány haladását gátoló hazafiaskodó laicizmust tulajdonítottak (lásd: „kőszirtek”), ahol és amikor a szembenállás voltaképpen a tudományos paradigmák közötti *összemérhetlenség*ből eredt.

Ezzel a gondolattal a tudománytörténet-írás egyik kulcskérdéséhez érkeztünk. A metatörténeti megközelítés lehetőségét teremt arra, hogy elkülönítsük egymástól az efféle nevezetesebb összeütközések *egészen különböző típusú* tényezőit és dimenzióit.

Tisztán hazafias érzületből táplálkozó finnugor ellenes indulattal a negyvenes-ötvenes években jóformán alig ta-

---

az ellen még 1852-ben tiltakozott, hiába. Szerinte ezt az „irodalmi csibészéget” egy Adolf Bucheim nevű újságíró követte el. Frank Tibor a dokumentumokat és a körülményeket alaposan mérlegelve arra következtet, hogy „csaknem teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy a *Gesammelte Werke von Ludwig Kossuth 'G. Zerffy'* fordította köteteknek sem Kossuthhoz, sem Zerffyhez nem volt semmi köze”. Frank [1985] 63.

⁶⁶ Hunfalvy [1877b] 776-777.

lálkozhatunk, a hatvanas-hetvenes években ritkán, és akkor is inkább a nyelvészetten kívül, a hetvenes-nyolcvanas évekre – a paradigmaváltással, s a történeti-összehasonlító iskola térnyerésével párhuzamosan – a nyelvészetten belül, a tudományos viták kísérőjeként (de nem a régi, romantikus-liberális iskola részéről) erősödött fel az ideológiai-tudománykritikai formában jelentkező nacionalizmus.

Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete* című könyvének megjelenése nyomán lángolnak fel a szenvedélyek: „Húsz éve immár, hogy Hunfalvy Pál tudós társával, Budenz Józseffel a finn-ugor nyelv és fajrokonságunk megállapításán dolgozik. De bár mily nagy tudományos készlettel és alapos készséggel dolgoznak azon – írja a Vámbéryt támogató *Nemzet* című újság 1882-ben –, *tudományuk nem bír által menni vériünkbe* (!) s a magyarság csak kételylyel és kedvetlenül fogadja, a mit ők bizonyosan állítanak.”⁶⁷

Hunfalvy – előhozva a régi Kossuth–Zerffy ügyet – kijelenti, hogy amennyiben „falsum is Kossuthra nézve, a mit Zerffy a finn hypotézis megczáfolása végett felhoz, az mégis 'a magyar vérbe általment' meggyőződést fejez ki, s csakis azért meré Zerffy azt Kossuthnak is tulajdonítani”.⁶⁸ (Ugyanakkor Hunfalvy annak nem szentelt figyelmet, hogy az idézett szövegben az is benne van, hogy milyen sokan, közöttük jeles írók is, *elfogadják* a finnugor rokonság gondolatát.)

II.2.3.2. A tudományos (paradigmán belüli) dimenzió

Az „ugor–török háború” volt a pozitivizmus alapján álló nyelvészek első *paradigmán belüli* vitája. Itt már nem az alapelveket érintő kérdésekről, hanem konkrét tudományos nézetekről, mégpedig nagyjából *ugyanazon tényeket* értelmezve folytak a szenvedélyes szakmai viták. (Budenz például azt veti a polémia során Vámbéry szemére, hogy nem *lekiismeretesen* használja fel a rendelkezésre álló adatokat: „Tudtomra nem jutott a török nyelvnek olyan lényege-

⁶⁷ Idézi: Hunfalvy [1884] 3. (Hunfalvy kiemelése)

⁶⁸ Hunfalvy [1884] 6.

sen új ismeretéhez, mely azt a magyarral rokonabbnak mutatná, sem olyan igazság ismeretéhez, mely ezt a magyartól idegenebbnek tűntethette volna fel. Azt pedig még sem hiszem el, hogy egy szerinte rossz nyelvhasznító mű, a milyen az én M-Ugor szótáram, idézhette elő a nézetfölfordulást, mint hogy az az előbb is tudott tényeken egy cseppet sem változtathatott.”⁶⁹)

A vita egyik fontos jellemzője, hogy kezdetben a nyelv- és vérrokonság kérdését még maguk a nyelvészek sem választották külön, s nem tisztázták a 'rokonság' terminus pontos jelentését sem.

Vámbéry könyvében például ilyen „antropológiai” megállapítást tett: „A mily kevésbé várhatjuk, hogy a macska gágogni vagy a bagoly nyávogni fog, éppen olyan kevésbé lehet az, hogy egy meghatározott ethnográfiai osztályhoz tartozó ember, a kinek sajátja egy bizonyos hangrendszer, az emberi nem valamely más szakaszának hangjait az övéi gyanánt tekintse és használja; és mivel a magyar hangrendszer az uralaltáji faj két különböző csoportját (a finn-ugort meg a török-tatárt) képviseli, azért tartjuk mi a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következésképpen egyes nyelvnek.”⁷⁰ A hangrendszerek anatómiai meghatározottságának álláspontjával Vámbéry koránt sincs egyedül. R. Várkonyi Ágnes említ egy francia esetet, a pozitivista *Littre* elméletét, aki *Poésie* című művében (1854) a francia hangrendszer kialakulását az őslakosság sajátos gége- és fülberendezkedésével magyarázza.⁷¹

A Vámbéryt bíráló Budenz felfogása a rokonság–vérrokonság–nyelvrokonság viszonyairól időtállóan bizonyult: „azt tartom, hogy a rokon nyelvű népeknek mindaddig kell az eredeti vérrokonságot is tulajdonítanunk, míg e felvétel tarthatatlanságát másnemű (történelmi-anthropológiai) határozott bizonyítékokkal ki nem mutatják, de akkor is a rokon nyelvű népeknek vér szerint való külön eredete (ha ugyan bizonyítható) azon fölvételre kényszerít, hogy az

---

⁶⁹ Budenz [1886] 17.

⁷⁰ Vámbéry: *A magyarok eredete – Ethnológiai tanulmány*. 230.

⁷¹ *Littre*: *Poésie* 40. kk. Erre monográfusa, St. Aquarone mutatott rá: *The Life and Works of Emile Littre 1801-1881.*, Leyden 1958. 64-76. Vö. R. Várkonyi Ágnes [1973] I. 53.

egyik vagy másik nép valamikor nyelvet cserélt”.⁷² Ez a ’nyelvcseré’-konceptió – tudjuk – megoldotta a nyelvrokonság és az etnikai rokonság fogalmi szétválasztásának problémáját.

Tudnunk kell azt is, hogy az „ugor–török háború” volt az első olyan tudományos vita, amely a nyelvrokonságról a fogalom mai értelmében folyt. A ’rokonság’ fogalma ugyanis csakis Darwin elméletének általános térnyerése nyomán kapta meg azt a biológiai értelemről kölcsönzött szigorúságot, amelyet, illetve amelynek hiányát oly gyakran az elődökön is számon kértek.⁷³ Többek között ezért is félrevezető, ha a napkeleti nyelvrokonság korábbi teóriáit e „háború” szerves előzményének nyilvánítjuk.⁷⁴

A darwiniánus gondolatok közvetítője mindenekelőtt a népszerű August Schleicher volt, akit az Akadémia tiszteletbeli tagjává is választott, s aki maga Darwinnal egyidőben, tőle függetlenül kidolgozta a nyelvrokonság, nyelvcsalád evolucionista fogalmát, s több könyvet is szentelt a témának.⁷⁵ Magyar követői közül Ponori Thewrewk Emilről tudjuk, hogy már 1869/1870-ben ismertette Schleicher darwini elmélettel kapcsolatos nézeteit.⁷⁶

---

⁷² Budenz [1886] 15.

⁷³ Vö. pl. Sloan [1979] 119., valamint 147/50. l., valamint Koerner [1978] 2. és 11. tanulmányok. Darwin eszméinek magyarországi terjedéséről részletes és átfogó képet kaphatunk: Ladányiné Boldog Erzsébet [1986]. A IV. fejezet elemzéseiből egyértelműen kiderül, hogy Magyarországon a darwinizmus a szélesebb tudományos közvélemény számára csak az 1870-es évektől vált ismertté.

⁷⁴ Pusztay János [1977] kismonográfiájában részletes képet kapunk az ugor–török háborúról és következményeiről. Nem tudom elfogadni azonban azt a – történetírók körében elterjedt, s itt is megnyilvánuló – szemléletet, mely szerint történeti folytonosság található Vámbéry finn-ugor ellenességének elméleti alapjai és a régi, „retrográd” hagyomány között.

⁷⁵ Schleicher, August [1863/1873], [1865]. Magyarul: [1878a], [1878b], Vö. Róna-Tas András [1978] 91-102., Koerner [1982b]

⁷⁶ Ponori Thewrewk Emil [1869], [1870]. Vö. még: Kovács Ferenc: [NyK LXXII] 22.; Balázs János [1978] 19., valamint Róna-Tas András [1978] 91-102.

II.2.3.3. Tudományszemléleti (paradigmák közötti) dimenzió

Ha az előbbiekben azt mondtuk, hogy a 'rokonság'-terminus Darwin, illetve Schleicher és Budenz nyomán kialakított fogalmát nem helyes számon kérni a régi korok tudósain, s hogy nagyon félrevezető e későbbi tudományos fogalom helyes alkalmazását mércéül állítva dilettánsnak bélyegezni a napkeleti elmélet múltbeli híveit, akkor tovább is kell mennünk: hibát követünk el olyankor is, amikor a finnugor rokonság elvét *elfogadó* elődöket úgy tekintjük, mintha a később felismert igazságok szerves előzményei lennének. Ők ugyanis *nem est*, a darwini-schleicheri-budenzi értelemben vett 'rokonság'-ot fogadták el. Ahogyan – Kuhn fontos példájára utalva – az „inga” nem „eső kő”,⁷⁷ éppígy az „affinitás” ('Verwandschaft', 'atyafiság') *nem* „leszármazási értelemben vett rokonság” ('Sippe'). Gyarmathi művének címe nem véletlenül *Affinitas*! (Utaltam már rá, hogy könyvének kiadását elsősorban az a Lichtenberg mozdította elő, aki maga is foglalkozott a göttingai iskola e kulcsfogalmának – a kémiai mellett – társadalomtudományi és filozófiai kimunkálásával s alkalmazásának kiterjesztésével.⁷⁸) A nyelvtudományi 'affinitás' – az „atyafiság” – a rokonságot valamiféle hasonlóságnak, „szellemi rokonság” alapján nyugvó belső alkati egyezéseknek tekinti, elsősorban *tipológiai* értelemben. A hangsúly a *közös* („rokon”) vo-

⁷⁷ „Azt, ami a tudományos forradalom során végbemegy, nem lehet teljes egészében különálló, változatlan adatok újraértelmezésére egyszerűsíteni. Először is, az adatok nem egyértelműen változatlanok. Az inga nem eső kő, az oxigén nem flogiszon-tartalmától megfosztott levegő. Következésképpen a különféle dolgokról összegyűjtött adatok maguk is különösképpen lesznek... És ami még fontosabb, az a folyamat, melynek során az egyén vagy a közösség áttér az akadályozott esésről az ingára, vagy a flogiszon tartalmától megfosztott levegőről az oxigénre, aligha tekinthető értelmezésnek. (...) Az új paradigmát magáévá tevő tudós valójában nem is értelmező; inkább egy fordítólenccés szemüveget viselő emberhez hasonlít. (...) Galilei ingán, Arisztotelész eső köveken, Musschebroek elektromossággal feltöltött palackon, Franklin pedig kondenzátoron végzett megfigyeléseket értelmezett. Csakhogy ezek az értelmezések mind feltételezték a maguk paradigmáját, részei voltak a normál tudománynak.” Kuhn [1984] 165-166.

⁷⁸ Az általánosított affinitás-fogalom göttingai szerepéről: T. Lenoir [1981] 114, Vö. Kapitza [1968] 39-69.

násokon, nem pedig a közös származáson van. A valóban közös eredet avagy a leszarmazás értelmében vett rokonság az affinitás egy speciális esete. Ugyanakkor az affinitás a hasonlóságnál (Ähnlichkeit) szorosabb, belső, strukturális összefüggést jelent. Nagyon valószínű, hogy Sajnovics éppen a leszarmazási rokonságot, a közös eredetet kívánta (jobb fogalom erre még nem állván rendelkezésére) az „azonos” minősítéssel állítani. S az sem véletlen, hogy Schlözer annak idején, mindamelllett, hogy Sajnovics munkáját nagy elismeréssel fogadta, azt is hozzáfűzte – híven a göttingai programhoz –, hogy az „azonos” (idem esse) helyett szerencsésebb lett volna „hasonló”-t, „rokon”-t (Affinitás-t, Verwandtschaft-ot) mondani. S az is érthető, hogy Beregszászi ebben az Ähnlichkeit-értelemben hasonlított, amit viszont Schlözer talán nem is elsősorban tartalmában, hanem módszertanában talált elégtelennek. E megközelítések módszertani különbségei és viszonyuk a göttingai paradigmához tudomásom szerint mindeddig homályban maradtak, minthogy – annak ellenére, hogy ezek az eltérések nem ismeretlenek előttük – a tudománytörténészek elsősorban a finnugor-gondolat elismerését vagy elutasítását tekintették vízvonalstónak. Ám a XVIII. század végén – legalábbis a göttingai paradigma hatókörében – nem a finnugorság kérdésében való állásfoglalás döntött egy nyelvtudományi teljesítmény megítélésében. A leszarmazási értelemben vett rokonság fogalma a XIX. század folyamán csak lassan kezdett tért nyerni. Németországban August Schleichernek volt döntő szerepe abban, hogy e kétfajta rokonságfogalmat szétválasztotta, s ezt a lépést terminusváltással is hangsúlyozta. Egyáltalán nem véletlen, hogy ugyanebben a kontextusban jelenik meg a ’nyelvtörzs’, a ’nyelvcsalád’, „nyelvek szétválása” és a nevezetes leszarmazási családfa-ábra.⁷⁹ Magyarországon azonban egészen az 1880-as évekig ez a pontos szétválasztás nem történt meg: a ’rokonság’ terminus az ’50-es, majd a ’60-as évek vitáiban általában két, egymással inkommenszurábilis jelentésben szerepelt.

Ha mindezt a – természettudományok történetéből már ismert – *meaning-variance* jelenség egy tipikus példaként fogadjuk el, értelmezhetővé válik néhány furcsaság is. Pél-

⁷⁹ Schleicher [1860] 26-28.

dául az, hogy miért volt olyan rossz véleménye Szinnyeinek Gyarmathi összehasonlító tevékenységéről. Lehetséges, hogy Kállay Ferenc méltatlan mellőzésének is az a magyarázata, hogy ő ízig-vérig a régi iskola paradigmája szerint „ragozott” – szemben a pozitivista Hunfalvyval. Ebből a nézőpontból érthetőek annak a Brassainak a szempontjai is, aki ugyan sokszor vitázott a neológusokkal, ám mélységes ellenérzéssel viseltetett a „pozitivistákkal és ultradarwinistákkal” szemben.⁸⁰ A bekövetkezett, de fel nem ismert jelentésváltozást feltételezve feltáruulhat az értelme néhány régen elavult, mai szemmel dilettánsnak tűnő nézetnek is; más értelmezést nyer például a külföld előtt maradisággal, az összehasonlító nyelvűváltat iránti ellenségességgel megvádolt Fogarasi már idézett *Végszavának* mondandója: „Aki a cikket közölte, nem tudá, mi volt vitatkozásunk tárgya. Valamint minden félszegség és egyoldalúság, úgy az ellen is, hogy egyedül csak rokon nyelvekben *s itt is csak némelyekben* keresendő az üdvösség (...) felszólaltunk, felszólaltunk pedig ismételve mindaddig, míg a tárgyilagosság téről le nem szoríttatánk. De hogy ellenségei voltunk volna a történelmi hasonlító nyelvűváltatnak, azt munkálatunk csaknem mindenik lapja megczáfolja.”⁸¹ Jól érzékelhető, hogy a felek két malomban öröltek, amikor Budenz egy külföldi könyv ismertetése kapcsán ezt írta: „Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Andersen korántsem vonja kétségbe az ugor nyelvek szorosabb egymáshoz tartozását, vagyis hajdani egységét, s másrészt az indogermán nyelvek külön voltát s egyazon alapnyelvből való eredését. E tekintetben nagyon különbözik pl. Fogarasinktól, ki az egy magyar nyelvet alkalmilag indogermán nyelvekkel hasonlított össze, de más altáji nyelvekkel s köztük akár ugor nyelvekkel is, mintha a nyelvcsaládok és családbeli csoportok közt semmi válaszfalak nem léteznének.”⁸² Az affinitás értelmében vett rokonság elfogadása, amely *egy tipológiai egyezést* ismer el, nem jelent egyúttal logikai kényszerítőerőt az azonos eredet, azaz a leszármazási reláció (a Budenz-féle válaszfalak) elfogadására. Az affinitás mindenekelőtt szellemi

---

⁸⁰ Brassai [1881]

⁸¹ Fogarasi János: *Végszó a Magyar Nyelv Szótárához*. CzF VI. 8. (Kiemelés tőlem: B. V.)

⁸² Budenz [1879] 322.

rokonságot (a nyelvgeniusz értelmében), illetve strukturális, belső formán alapuló, például mondatszerkezeti hasonlóságot jelent (nyelvtipológiai értelemben). Ezzel megfejtethetővé válik Mátyás Flórián különös, mai szemmel az értelmetlenségig talányos tétele is: „Hasonlítsanak, *de ne* rokonítsanak. (...) S ha már rokonítani akarnak, *válasszanak* egyenjogú nyelvet.” De talán világosabbá válhat Toldy Ferenc – mai értékelés szerint – ellentmondásos nézeteinek és érthetetlenek, illetve pusztán politikai praktikákkal magyarázott állásfoglalásainak tudományfilozófiai dimenziója is.

Röviden, lényegében csak a korábbiakat összefoglalva, még egy (tudományszociológiai) dimenziót figyelembe kell vennünk.

Az „ugor–török háború” *időben egybeesett* a Nyelvőrmozgalom és a régi neológus iskola közötti harc végső szakaszával. (Hunfalvy Vámbéryt bíráló cikkével például közel egy időben jelent meg Ballaginak a Szarvas és köre tevékenységét élesen bíráló írása: *A nyelvfejlődés folytonossága és a Nyelvőr.*) Többek között ezért is keletkezhetett olyan *látogat*, hogy a romantikus-liberális iskola a finnugor rokonság ellensége. A régi és új iskola közötti viták (szemben a vele párhuzamosan, de tőle lényegében *függetlenül* dúló „ugor–török háborúval”) *paradigmatikus* természetűek voltak, s a nyelvtudomány tárgyára és metodológiájára vonatkozó *alapfeltevéseket* érintették. A felsorolt példák közül is láthattuk már az *összemérhetetlenség* jellegzetes példáját: a régi iskola számára többnyire nem volt elfogadhatatlan a finnugor rokonság affinitás-értelmében vett gondolata, a vita legfeljebb arról folyt, hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság. *Magát a kérdést* nem tekintették olyan centrális jelentőségűnek, mint a történeti-összehasonlító nyelvészet egymással rivalizáló – de a ’rokonság’-ot valamennyien szigorúan genetikus, leszármazási értelemben felfogó – iskolái. (Fordítva is igaz: történeti-összehasonlító alapon a tipológiai értelemben vett hasonlósági ’rokonság’ nem számított centrális jelentőségű kérdésnek, s az ilyen irányú

vizsgálódásokat legfeljebb olyan különcök időtöltésének tekintették, mint amilyenek Brassai számított.⁸³⁾

---

⁸³ Brassai: *Akadémiai Értesítő*. 1860. I. 399. Vö. Szarvas [1893]. Az már a probléma történetének teljes feledésbe merülését mutatja, hogy a mai tudománytörténész Brassainak „a nem testi, hanem úgymond szellemi rokonság”-ot vizsgáló tipológiai természetű, mondattani hasonlításait nem a göttingai (schlegeli, humboldti) tipológiai program kései folytatójának, hanem olyan úttörő jellegű újításnak látja, „teljesen új szempont [alkalmazásának], amely merőben különbözött a hagyományos *genealógiai* osztályozás alapelvétől. Csak a múlt század vége felé kibontakozó, s századunk elején megizmosodó tipológiai kutatások során került előtérbe ez a Brassaitól kezdeményezett osztályozási módszer.” Balázs J. [1987] 617.